

MÂRİFETNÂME'YE GÖRE ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI'NIN DÜŞÜNCE DÜNYASINDAN BAZI GÖRÜNÜMLER

Hüsameddin ERDEM

Prof. Dr., S. Ü. İlahiyat Fakültesi
Din Felsefesi Öğretim Üyesi

Tarih, kültür, din ve bilim açısından oldukça büyük bir insan olan İbrahim Hakkı (1703-1780), aynı zamanda, XVIII. yüzyılın yetiştirdiği müstesna, çok yönlü, büyük bir düşünürdür. O, hem dinî ilimlerle, hem de müspet ilimlerle meşgul olmuş, Türk düşünce ve kültür hayatına fikirleriyle çok büyük katkılarda bulunmuştur.

İbrahim Hakkı, dinine bağlı bir zat olması yanında, pozitif bilimler alanında da meraklı, gayretli, bilgin ve araştırmacı bir bilim adamıdır. O, dinî ilimlerle müspet ilimleri başa baş götürmesini bilmiş, onları mecz etmiş, bilginin en yüksek derecesi olan 'Hakkı Bilme'yi düşünce sisteminin merkezine almış¹ ve bütün bunları yaşayarak, deneyerek göstermeye çalışmıştır.

İbrahim Hakkı çok yönlü bir fikir adamı olarak özellikle şu yönleriyle öne çıkmıştır: O, öncelikle, araştırmacı bir bilim adamı, mutasavvıf, sosyolog, psikolog, anatomi ve astronomi bilgini, iyi bir öğretmen ve ahlâkçıdır. O; aynı zamanda, zamanının bütün ilimlerini tetkik ederek tahlil edip sorgulayan ve özümsemeye çalışan bir filozoftur.

On beşi aşan kitapları arasında onun fikirlerinin ağırlıklı yer aldığı temel eseri *Mârifetnâme*'dir. Bu ansiklopedik eser 1757'de Türkçe olarak yazılmıştır. Bu müstesna eser, bir giriş, üç ana bölüm ve bir sonuç olmak üzere toplam beş bölümden meydana gelmiştir. Arapça, Farsça ve Fransızca gibi değişik dillere de çevrilen² *Mârifetnâme*, muhteva olarak hem metafizik, hem de pozitif bilimleri içermektedir. İbrahim Hakkı, bu eserinde genel olarak, itikat ve ibadet, astronomi, astroloji, biyoloji, anatomi, fizyoloji, jeoloji, matematik, tasavvuf, felsefe, ahlâk, sosyoloji, psikoloji, vb. konulara yer vermiş ve bu eserini 400'e yakın eserden faydalanarak ve kendi bakış açılarını, katkı ve eleştirilerini de ilâve ederek yazmıştır.

Biz İbrahim Hakkı'nın fikirlerini *Mârifetnâme* içinde yer alan temel yaklaşımları doğrultusunda ele almaya çalışacağız. Burada şunu hemen belirtelim ki, İbrahim Hakkı'nın felsefesi, büyük ölçüde manevî ve tasavvufî bir felsefedir. Genel olarak felsefe, hakikati araştırmak ve hakikat sevgisi, hakikatin peşinden gitmek olduğuna göre, İbrahim Hakkı'nın felsefesi, Türk-İslâm felsefesinin temeli olan Kur'ân'a dayanmaktadır. Çünkü Kur'ân, hikmeti ve hakîm insanları övmüş ve insanları hikmet elde etmeye teşvik etmiştir. Allah, insanları kendi yoluna, hikmet

¹ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, Ahmet Kâmil Matbaası, İstanbul, 1330, s. 387, 391.

² Binark, İsmet –Sefercioğlu, Nejat, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası*, Ankara, 1997, s. 16.

ve güzel öğütlerle çağırma, davet etmeyi emretmiştir. Cenâb-ı Hak Kur'ân'da: "Allah yoluna hikmet ve güzel öğütlerle çağır." ³ "Kime hikmet verildiyse, ona çok iyilik (hayır) verilmiştir; bu ayet ve öğütleri ancak olgun akıl sahipleri düşünürler." ⁴ buyurmaktadır.

İslâm Felsefesi'nde, fikir hayatıyla doğrudan ilgilenen, akıl ve nakli esas alan Kelâmcılarla, akli öne çıkaran Meşşâîler ve sezgiyi öne çıkaran İsrâkîler vardır. Bir de gönül ve kalbi esas alan sofiler vardır ki, İbrahim Hakkı, işte, düşünce sistemleri içinde bu son anlayışı temsil eder. O, kalp ve gönlü felsefesine esas alan bir düşünürdür. ⁵

Daha önce de belirttiğimiz gibi, bilginin en yüksek derecesi Allah'ı bilmektir. Bu anlayış, bütün gerçek manada Allah'ı tanıyanlar katında ortakdır. Ancak Hakkı bilmek için insanın önce nefsinin tanıması, bilmesi gerekir. Nefsi bilmek için de nefsin bineği mesabesinde olan bedeni bilmek, bedeni bilip tanımak için de anatomi, astronomi ve matematik bilmek gerekir. ⁶

İbrahim Hakkı'ya göre, anatomi ilmi, insanın nefsinin anahtarıdır. Nefsi bilmek de Allah'ı bilmenin anahtarıdır. Fakat nefsi bilmek, Allah'ı bilmeye nispetle güneşten bir zerre, denizden bir damladır. Burada asıl maksat Allah'ı bilmektir. Bir kimse kendi bedenini ve nefsinin idrak etmeksizin Allah'ı bilme davasına kalkışır, o kimse öyle iflas etmiş bir kimseye benzer ki, kendi yiyeceği ve içeceği olmadığı halde, şehrin bütün yoksullarını ziyafete davet etmeye kalkışır. Çünkü nefsi bilmek, Allah'ı bilmeyi gerektirdiği gibi, Allah'ı bilmek de O'na muhabbeti gerektirir. ⁷

İbrahim Hakkı'ya göre, insan kendisini ne kadar iyi bilir ve Allah'ın eseri olan kâinatı ve oradakileri de ne kadar iyi tanırsa, Allah'ı da o ölçüde iyi bilir ve tanır. Bu tanıma ve bilme işi de ancak astronomi ve anatomi ilimleri aracılığı ile gerçekleşebilir. Bu bağlamda İbrahim Hakkı, Gazâlî'nin (1058-1111) şu sözünü de hatırlatma ihtiyacı duymuştur: "Anatomi ve astronomi bilimlerini bilmeyenler, Allah'ı bilme bilgisinden yoksundurlar." Bu nedenle, İbrahim Hakkı astronomiye başlamadan önce vücudun yapısından ve mahiyetinden, kâinatın düzen ve tertibinden kısım kısım söz eder. ⁸

İbrahim Hakkı, Allah'ın hem bu dünyayı, hem de ahireti insan için yarattığını, insanı da kendisini tanıması ve ibadet etmesi için yarattığını belirtir. Allah Kur'ân'da: "Ben insanları ve cinleri ancak bana ibadet etsinler diye yarattım" ⁹ buyurmaktadır.

³ En-Nahl 16/125.

⁴ el-Bakara 2/169.

⁵ E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 388-389.

⁶ E. İ. Hakkı, s. 2, 21, 222-224, 386.

⁷ E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 3, 386; Yüksel, Emrullah, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'da Dinî ve Pozitif Bilimler Birbirini Tamamlar", *Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Hoca Ahmet Yesevî Ocağı Yayınları, Ankara, 2003, s. 111.

⁸ E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 21, 159, 386; Uzluk, F. Nafiz, "XVIII. Yüzyıl Fikir Adamlarından Erzurumlu İbrahim Hakkı", *Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Hoca Ahmet Yesevî Ocağı Yayınları, Ankara, 2003, s. 285.

⁹ ez-Zariyât 51/56.

İnsanın Rabbini gerçek manada tanınması, Rabbinin eserleri olan önce insanın kendisini maddî ve manevî yönden bilmesine, kâinat ve içinde bulunanları iyice tanımaya bağlıdır. Oradaki mükemmellik ve güzelliği göremeyen bir insanın gerçek manada Allah'ı tanınması mümkün değildir. İnsan, ancak bu bilgilerle mücehhez olunca *olgun insan* (insân-ı kâmil) olur ve Allah'ı da ancak böyle bir insan gerçek manada tanıyıp bilebilir.¹⁰ Bu nedenle İbrahim Hakkı: "Nefsini bilen, Rabbinin bilir. Nefsini bilen, her bilgi ve ilme sahiptir. Kendi hakikatini bilen, Allah'a yakın ve O'na itaatkâr olur. Bilmeyen Hak'tan uzak olur. Kendini bilen Hakkın bilgisine de sahiptir. Bilmeyen ise sapıklık içinde ve helâk olmuştur. Kendini bilmek, en faydalı bilgidir. Nefsini bilen âlemdeki sırları da bilir..."¹¹ demiştir.

İbrahim Hakkı, bütün yaratılışların gerçek amacı olan insanın yaratılışı ve özellikle yapısını ele alan Anatomi ve Fizyoloji ilmiyle ilgili görüşlerini de *Mârifetnâme*'nin ikinci fen dediği kısımda İmam Şâfi'ye (765-819) izafeten şöyle özetlemektedir: "İlim ikidir; bunlardan biri beden ilmi, diğeri de din ilmidir."¹²

İbrahim Hakkı, insanı ve insanın yapısını, onun işleyişini inceleyen ilmin çok yüksek ve lüzumlu bir ilim olduğunu, bu ilmin, araştırmacı tabipler için vazgeçilmez bir sermaye, yakîn ehlinin faydalandığı, din ve dünyayı kazanmaya vesile olan, Allah'ı tanımaya vasıta olan bir ilim olduğunu belirtir. İbrahim Hakkı'ya göre, insan bedeninin yapısının ve işleyişinin bilinmesinde insan için üç fayda vardır. Bunlar:

1. Bu muazzam sanat eseri yapıyı görüp, ondaki düzen ve mükemmel işleyişi anlayınca, onu yaratan ve düzenleyen Allah'ın büyüklük ve mükemmelliğini anlarız.

2. Bunca faydalı, idrak edici ve güzel bir terkibi icat eden yaratıcının her şeyi bilen, hikmet sahibi bir varlık olduğunu bizzat onun eserinde görmüş oluruz.

3. Allah'ın insanlara çeşitli lütuf, yardım ve merhametini, şefkatini idrak ederek insanları her an terbiye ettiği bilgisine tanık oluruz.¹³

İbrahim Hakkı'nın düşünce hayatı içinde önemli bir yer tutan yaratma anlayışı, âlemin yaratılışından tutunuz da, insan, hayvan, bitki ve eşyanın yaratılışına kadar inmektedir. Bu yaratılış sürecinde insanın önemli bir yeri vardır. İnsanın yaratılış sürecinde Allah, ilk olarak –Meşşâî filozoflarında olduğu gibi– ilk akılı yaratmıştır. Bu ilk akıl, bütün ruh ve cisimlerin kaynağıdır. Allah bütün âlemi bu ilk cevherden meydana getirmiştir.¹⁴ Allah bu cevhere muhabbetle bakarak küllî nefsi yaratmış, daha sonra da meleklerin, peygamberlerin, velîlerin, âbidlerin, âriflerin, inanan-inanmayan bütün insanların, cinlerin, şeytanların, hayvanlar ve bitkilerin ruhlarını yaratmıştır.¹⁵ Bu yaratılış serüveninde tabiat varlıklarını meydana getiren ateş, hava, su ve toprağın karışıp kaynaşması ile görünüşleri ve tabiatları

¹⁰ E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 24, 228.

¹¹ E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 386.

¹² E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 159.

¹³ E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 159; Yüksel, a.g.e., s. 110-111.

¹⁴ E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 16.

¹⁵ E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 16-17.

farklı varlıklar meydana gelmiştir. Bunlar madenler, bitkiler ve hayvanlardır.¹⁶ Bu dört bileşik cisim arasında bir cinsten diğerine geçişi kolaylaştıran bazı ara varlıklar vardır. Bu ara varlıklar, türlere geçişi sağlarlar. Meselâ madenle bitki arasındaki ara varlık, mercandır. Çünkü mercan, taş gibi serttir. Deniz dibinde yavaş yavaş yeşerir ve deniz yüzüne çıkıp kurduğunda sertleşir. Hayvanlarla bitkiler arasındaki ara varlık ise, hurma ağacıdır. Çünkü o bitki olmasına rağmen çiftleşme yoluyla ürer; baş tarafı kesilince yaprak ve meyve vermesi durur. Hayvanlar ile insan arasındaki ara varlık ise maymundur. Çünkü maymunun kılları ve kuyruğundan başka bütün iç ve dış organları insana benzer.¹⁷

İbrahim Hakkı burada bir çeşit evrimden söz etmektedir. Ancak bu evrim, her bir varlığın kendi cinsi içinde değerlendirilir. Her bir cinsin en gelişmiş türü; diğer cins için bir basamak teşkil eder. Hurma, bitki cinsinin en gelişmiş türü olup buradan hayvan cinsine geçilmektedir. Çünkü hurmanın bazı özellikleri bitkiye, bazı özellikleri ise hayvana benzemektedir. Ancak bu gelişmişlik hayvan cinsinin ilk varlığı olarak düşünülmemiştir. Zira her cins kendi türü içinde gelişimini tamamlamakta, daha sonra da diğer cinsin ilk türü başlamaktadır. Bu yönüyle İbrahim Hakkı'nın evrim anlayışı, Darwin'in (1809-1882) evrim teorisinden tamamen farklıdır.¹⁸ Çünkü Darwin'deki evrimde türler arası geçişler söz konusudur. Bu geçiş, tek hücreden başlayarak insana kadar sürmektedir.

İbrahim Hakkı'ya göre, Allah üç varlık alanına varlıklarını kazandırdıktan sonra, Azrail'in yedi iklimden toplayıp getirdiği toprağı Cebrail'e yoğurtturmuş ve bu karışımından ilk insan Hz. Âdem'i yaratmıştır.¹⁹

Yaratılmışların en şerefli ve en mükemmeli olan insanla, yaratılış ve kâinatın varoluş serüveni son bulmuş ve varlık dairesi insanla tamamlanmıştır. O, cihan ağacının güzide meyvesi olduğu için bütün varlıklardan sonra yaratılmıştır.²⁰ İnsan, sadece bütün varlığın en şerefli ve en mükemmeli olmakla kalmayıp, aynı zamanda âlemlerin yaratılış gayesidir. O, kâinatın hülâsası olup, bütün varlıklar onun kabı ve kabuğudur. Allah'ı bilen kâmil insan ise, bunların hepsinin özüdür. Bütün âlemler ve dünyadaki her şey insanın emrine amade kılınmıştır.²¹

İnsanın yaratılmasıyla son bulan yaratılış sürecinden sonra, İbrahim Hakkı, insan için esas görev ve amaçların başladığını belirtmektedir. Bu yaratılış sürecinde ilâhî nur ve sonsuz feyiz, "Ahadiyet" mertebesinde başlayıp sırasıyla unsurlara kadar iner, sonra tekrar topraktan madene ve yine sırasıyla insana kadar ulaşır. Kemal mertebesinde ilerleyen insan, sonunda insân-ı kâmil mertebesine ulaşır, ilâhî ahlâk ile ahlâklanır.²² Buradan da bilgilerin en üstününe ulaşarak küllî akılla

¹⁶ E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 25, 28.

¹⁷ E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 28; ayrıca bkz. Özden, Hacı Ömer, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya Göre Varoluş", *AÜİFD*, Erzurum, 1995, Sayı 12, s. 285.

¹⁸ bkz. Özden, Hacı Ömer, a.g.m., s. 285-286.

¹⁹ Erzurumlu İ. Hakkı, a.g.e., s. 18; Özden, Hacı Ömer, a.g.m., s. 286.

²⁰ Erzurumlu İ. Hakkı, a.g.e., s. 27; Özden, H. Ö., a.g.y.

²¹ Erzurumlu İ. Hakkı, a.g.e., s. 28, 228; Özden, H. Ö., a.g.y.

²² E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 228.

buluşur. Bu mertebeye ulaşmak demek, Allah'ın dışında kalan yaratılmış varlıkların son bulması demektir. Sonuçta, her şey aslına dönmüş olur. Yani insan Allah'tan gelmiştir; bu mükemmelliğe ulaşmakla yine O'na döner. Bu dairede, Allah'ın varlığı yaratışından sonra, her şeyin başlangıcı ilk akıl, sonu da insân-ı kâmil olur.²³

İbrahim Hakkı, hikmet ehlerinden olan insanların görüşleri doğrultusunda, insanın en büyük esasının kalbi, en küçük esasının da kalıbı, bedeni olduğunu belirtir. Ona göre, beden, kalbin kabuğu, insan bedeni de cihanın özüdür. Aynı şekilde, insanın kalbi, bedeninin özüdür. Bu nedenle de özün özü olan gönül de Allah'ın evidir. Cihan ilminin beden ilmüne yardımcı olduğu gibi, beden ilmi de kalp ilmüne yardımcı ve yol göstericidir. Çünkü bedeninin yaratılışında o kadar insanı hayrete düşürücü sanatlar, hikmetler ve hizmetler vardır ki, bunlar saymakla bitmez.²⁴

İbrahim Hakkı, insanın ruh ve beden gibi iki esas unsurdan meydana geldiğini, diğer varlıklardan bu özellikleriyle ayrıldığını, onun sağlık ve mutluluğu bu iki temele dayandığı için, bu iki unsurun ihtiyaçlarının da dengeli bir şekilde yürütülmesi gerektiğini belirtir. Bu konuyla ilgili olarak İbrahim Hakkı'nın ruh meselesi üzerinde de yoğunlaştığını görürüz. Onun ruh görüşü de oldukça orijinaldir. Bu orijinallik, onun genel felsefesinde olduğu gibi, Kur'ân'a dayanmasından kaynaklanmaktadır. Kur'ân'da: "*Ruh, Yüce Allah'ın emirlerinden bir şeydir.*"²⁵ buyrulmaktadır. Ona göre ruh, soyut bir cevherdir ve olması gereken hâl üzere bâkîdir. Ruh değişmediği halde, beden sürekli değişir, gelişir ve sonunda toprak olur gider. Meselâ beş yaşındaki bedenimizle bugünkü bedenimiz aynı beden değildir; Zira o günden sonra bedenimiz çok çeşitli şekillere, kılıklara girip birçok farklı sıfatlar kazanmıştır. Önceleri genç iken, şimdilerde yaşlanıp ihtiyarlamış, önceleri kısa iken, şimdilerde uzamış ve gelişmiş olan bedende birçok değişiklik olduğu halde, ruh önceki halinde kalır. Bunun sebebi, ruh ulvî âlemde gelmiş ve onun niteliklerini taşımaktadır. Çünkü ulvî âlemde bozulma yoktur; dolayısıyla oraya ait olan ruh da bozulmaz ve değişmez.²⁶ Beden ise süffî âlemde gelmiştir; bu âlem ise tabiatı itibarıyla bozulabilen bir âlemdir. Bu nedenle, bu âlemde sürekli değişme, gelişme ve oluş devam etmektedir.²⁷

İbrahim Hakkı, Allah katından gönderilen küllî ruhun bazı kuvvetlerinin olduğunu dile getirmektedir. Bunlardan birisi ona göre, amelî ruh, diğeri de nazarî ruhtur. Bunlara nazarî ve amelî akıl da denmektedir. Nazarî ruh, iyiyi, kötüyü, doğruyu, yanlış ayırt etme yeteneğine sahiptir. Bu nedenle, nazarî akıl, birtakım plânlara, projelere ve çeşitli tasarımlara yapabilecek niteliktedir.²⁸

²³ Erzurumlu İ. Hakkı, a.g.e., s. 28-29, 224; Özden, H. Ö., a.g.e., s. 286-287.

²⁴ İrmak, Sadi, "İbrahim Hakkı ve Pozitif İlimler", *Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Hoca Ahmet Yesevî Ocağı Yayınları, Ankara, 2003, s. 256; Yüksel, E., a.g.e., s. 111.

²⁵ Yusuf 12/87.

²⁶ E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 455.

²⁷ E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 162-163.

²⁸ E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 202-203, 206, 226, 455-456.

İbrahim Hakkı'ya göre ruhun, yani nefis-i nâtıkanın yedi sıfatı vardır. Bu sıfatlardan bazıları, nefis-i emmâre, nefis-i levvâme, nefis-i mutmainne, nefis-i mardiyye, nefis-i zekiyye veya kâmiledir. Bu nefislerdeki hedef, nefsin en yüksek derecesi olan nefis-i mutmainne derecesine yükselmektir.²⁹

İbrahim Hakkı'ya göre, insanın yüreğine bir hayvanî nefis, bir de nefis-i nâtıka yerleştirilmiştir. Nefis-i nâtıka, yani asıl ruh, hayvanî ruh aracılığı ile bedeni yönetir. Nefis-i nâtıka hâkim olduğu zaman, insan kendisini zararlı alışkanlıklardan kurtarır; ancak hayvanî nefis galip gelirse, o zaman insan yolunu şaşırır. Bu sebeptendir ki, insan hayatının gerçek amacı, nefsi dizginlemek ve nefis-i nâtıkayı mutmainne derecesine, kemal derecesine yükseltmektir.³⁰

İbrahim Hakkı, insanları nefislerini terbiye yönünden üçe ayırır. Bunlardan:

Birinci grup, kültürsüz, düşünmeyen, ben neyim diye sorgulamayan, dinî vecibelerinin ne olduğunu farkında olmadan ölüp gidenler grubu.

İkinci grup, kendini beğenenler, malıyla, mülkü ile öğünenler.

Üçüncü grup ise, kâmil insan, ruhu zengin insanların meydana getirdiği gruptur.³¹ Asıl olan, bu gönlü zengin insanların sayısını artırmak ve çoğaltmaktır. Bunun yolu da insanların ruhlarını geliştirmek, nefislerini terbiye etmektir.³²

İbrahim Hakkı'nın fikirlerinden önemli olan bir diğeri de, insanın değerini, amacını, bu amacı gerçekleştirmek için yapması gerekenlerin neler olduğunu belirlemesidir. "Biz neyi bilebiliriz?" dediğimiz zaman, kâinat sınırlarına dalarız. "Neyi yapmalıyız?" dediğimiz zamanda da ahlâk problemleri karşımıza çıkar. Ahlâk, iyi ile kötüyü ayırma ildir. Bu iyi ve kötü değerleri de bize birçok yapmamız ve yapmamamız gereken filleri göstermektedir.³³ Ona göre bir insanın ahlâklı olabilmesi için bütün faziletlerin kalbe yerleşmesi, onu süslemesi, kötü huyların da oradan sökülüp atılması gerekir. Şayet bir kimse kendisinden bu kötü şeyleri uzaklaştırıp, arkasından iyi huyları, faziletleri davranışa dönüştürürse, bu kimse aynı zamanda olgun insan olur. Hak yolunda olmanın amacı da budur. Yani kötü huylardan uzaklaşıp iyi huylara sahip olmak.³⁴

İnsanın bu dünyadaki vazifeleri nelerdir? sorusuna cevap, insanın hem vazifesini, hem de amacını belirlemektedir. İbrahim Hakkı'ya göre, insanın bu dünyadaki vazifesi, iyi şeyleri gerçekleştirmek ve ebedî hayatı kazanmak, hayır olan şeyleri, Allah'ın rızasına uygun olan şeyleri, Allah'a hizmet olsun diye yapmaktır. Ahlâkın en temel kurallarından birisi de, en güzel biçimde yaratılmış olan insana saygı göstermektir.³⁵

²⁹ E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 455, 459.

³⁰ E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 206-207, 455-457.

³¹ E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 206-207; Çubukçu, İbrahim Agah, "İbrahim Hakkı'nın Felsefesi", *Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Hoca Ahmet Yesevî Ocağı Yayınları, Ankara, 2003, s. 141.

³² E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 461 vd.

³³ E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 461.

³⁴ E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 461, 529-530.

³⁵ E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 528, 531.

Kur'ân insanın en güzel biçimde yaratıldığını³⁶, insanoğlunun bizzat Allah tarafından şerefendirildiğini ortaya koymakta, bu nedenle peygamber, insanın, Allah tarafından kendi suretinde yaratıldığını³⁷ belirterek, ona saygı duyulmasını istemektedir.

İbrahim Hakkı'nın ahlâk anlayışı, İslâm ahlâk anlayışına oldukça uygundur. O, bize, hâlâ canlılığını koruyan bir ahlâk felsefesi miras bırakmıştır. Onun ahlâkında da, İslâm ahlâkının bizzat insan ruhunun kuvvetlerinden çıkardığı hikmet, şecaat, iffet, adalet, doğruluk, itidal gibi temel ahlâk ilkeleri mevcuttur.

Bu ilkelerden hikmetin, akıl, şeref, iyiyi, doğruyu ayırmak, helâl ve haramı tanımak, iradeyi güçlü tutmak, vb. gibi çeşitli manaları vardır. Bu sayede insan iyiyi kötüden ayırır ve iyi olan şeyleri yapmaya çalışır.³⁸

Şehvet kuvvetinin orta halinden çıkan fazilet ise iffettir. Bununla, dine ve insanlığa uygun olan arzu ve istekler gelişir.³⁹

Adalet de İbrahim Hakkı'nın ahlâkında çok önemlidir. Çünkü bu adalet, sadece ölçüde adalet değil, ailede, okulda, iş yerinde, toplumun her kesiminde adalet; yani hak ve hukuka riayet etmektir.

Yine doğruluk, İslâm ahlâkının ve İbrahim Hakkı'nın ahlâk anlayışının da temel ilkelerindedir. Çünkü Allah Kur'ân'da: "*Emr olunduğun gibi dosdoğru ol*"⁴⁰ buyurmuştur.

Şecaat, cesaret de çok önemli bir ahlâk ilkesidir ve dört temel faziletten birisidir. Cesaret hiçbir zaman körü körüne atılganlık ve tehevür değildir. Her işte mutedil, akli başında davranmaktır; düşünüp taşınarak, hesaplayarak hareket etmektir. Faziletli olmanın yolu, akla uygun hareket etmekten geçer.⁴¹ Sevgili Peygamberimiz: "*İşlerin en hayırlısı itidal üzere olandır*"⁴² buyurmuşlardır. O halde, işlerimizde itidalli ve sağduyulu davranmak zorundayız.⁴³

Ahlâk üzerinde çok duran İbrahim Hakkı, Peygamber'in ahlâkını örnek bir ahlâk olarak alır. Çünkü Peygamber için Allah: "*Sen büyük bir ahlâk üzeresin*"⁴⁴ diye buyurmuştur. Ayrıca Hz. Peygamber'in ahlâkı, bildiği gibi, Kur'ân ahlâkıdır; Kur'ân'ın ta kendisidir.⁴⁵ Hz. Peygamber de bir hadisinde: "*Ben ahlâkî mükemmellikleri tamamlamak için gönderildim*"⁴⁶ buyurmaktadır. Bu nedenle İbrahim Hakkı,

SÜİFD / 19

³⁶ et-Tîn 95/4.

³⁷ Buhârî, İsti'zân, I; Müslim, Birr, I 15, Cennet, 28; İbn Fûrek, *Müşkilü'l-Hadîs*, Halep, 1982, s. 116; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, Mısır, 1882, XI/3; İbn Hüzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd*, Riyat, 1993, I/87. Buradaki suret insanın Allah tarafından insan için uygun gördüğü surettir. Yoksa Allah'ın şekillerden hâli olan varlık ve zatı değildir.

³⁸ E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 207.

³⁹ E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 206.

⁴⁰ Hûd I 1/112; E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 529.

⁴¹ E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 206.

⁴² Ebû Dâvûd, Edeb, I 16; Tirmizî, Birr, 59.

⁴³ E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 204-205.

⁴⁴ Kalem 68/4.

⁴⁵ Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 139.

⁴⁶ *Muvatta'*, Hüsnü'l-huluk, I.

yine Peygamber'in bir hadisinden ilham alarak: "Sizin en hayırlı, en olgun ve mükemmel olanınız, ahlâkı en kâmil olanınızdır"⁴⁷ demektedir. İbrahim Hakkı bu noktadan hareketle, müminlerin kendi aralarında iyilikte yarışmaları gerektiği hususuna dikkat çekmektedir. Çünkü İbrahim Hakkı'ya göre, tembellik ve miskinlik, dünya ve âhirette mümin için yüz karasıdır.

Görüldüğü gibi İbrahim Hakkı, gerek ahlâk, gerekse insanın değeri bakımından Türk-İslâm felsefesinde birtakım yeni fikirlere yer vermiştir. Onun fikir hayatı içinde yer verdiği bir diğer önemli konu, yine Allah'ı bilme ve tanıma bağlamında âlemin yaratılışı ve Allah'ın varlığının ispatı meselesidir. *Mârifetnâme*'de bunun birçok örneklerini görmekteyiz. İbrahim Hakkı'ya göre, vacip varlık, eksikliği olmayan ve kendi kendine yeten varlık demektir. Yeryüzündeki her şey, var olmak için başka bir sebebe muhtaçtır. Ama vacip, yani Vâcibü'l-vücûd olan varlık ise, kendi kendisinin nedenidir; kendi kendine vardır. Halbuki çok mükemmel bir şekilde yaratılmış insan ise, doğuyor, büyüyor ve sonunda ölüp toprak olup gidiyor.⁴⁸ Görüldüğü gibi, en mükemmel bir şekilde yaratılmış olan insan bile, kendi kendine yetmiyor. Öyle ise, insanı da, âlemi de var kılan yüce bir kudret vardır; bu da Allah'tır. Nasıl ki her sanat eseri bir sanatkârı gerektiriyorsa, bu âlemin de bir sanatkârının, ustasının olması gerekir. O halde, bu mükemmel kâinatın yaratıcısı, ustası ona düzen veren, her şeyi yerli yerinde yaratan Allah'tan başkası olmaz.⁴⁹

İbrahim Hakkı'nın düşünce dünyasında önemli bir yeri olan diğer bir görüşü de âlemin yaratılışıdır. Allah âlemi mevcut değilken, bir örneği ve benzeri yokken var etmiştir. Ona göre Vâcibü'l-vücûd, birlik, teklik mertebesinde gizli bir hazine iken bilinmek istemiş, kendi zatını sevmiş ve böylece ruh ve cisimler âlemine varlık kazandırmıştır.⁵⁰ Allah bununla kendi merhametinin güzelliğini, kudretinin kemalini, yüceliğini, sanatının inceliğini ve hikmetinin sırlarını göstermeyi dilemiştir.⁵¹ İşte dilemenin gerçekleşmesi sürecinde Allah âleme "ol (kûn)" emrini vermiş, âlem de bu emre uyarak "oluvermiş (feyekûn)"tir. Bu yaratılış süreci içinde Allah önce akılı yaratmıştır. Daha sonra ise, bundan bir nefis ve bir felek çıkmıştır. Bu oluş süreci on akıl, dokuz feleğin nefsi varoluncaya kadar devam etmiş, en sonunda da bizim ve diğer canlıların içinde yaşadığı dünya, yani oluş ve yok oluşun hâkim olduğu ayaltı âlemi meydana gelmiştir. Bu yaratılış süreci Kur'ân'da belirtildiğine göre, altı günde tamamlanmıştır.⁵²

İbrahim Hakkı'ya göre, Allah'ın âlemi yaratmasındaki asıl maksadı, onu kendi varlığı ve birliğine bir delil olarak yaratması, insanların bu güzel eser üzerin-

⁴⁷ Buhârî, Edeb, 38, 30.

⁴⁸ Erzurumlu İ. H., a.g.e., s. 24.

⁴⁹ E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 24.

⁵⁰ E. İ. Hakkı, a.g.e., s. 16, 386.

⁵¹ Erzurumlu İ. H., a.g.e., s. 24.

⁵² Bkz. el-A'râf 7/54; Yûnus 10/3; Hûd, 11/7; el-Furkân 25/59; es-Secde 32/4; Erzurumlu İ. H., a.g.e., s. 6, 17.

de düşünmelerini sağlaması ve onlara gerçek sanatını göstererek kendisi hakkında düşünmelerinin yolunu açmasıdır.⁵³

İbrahim Hakkı'nın belirlemeye ve zikretmeye çalıştığımız bu metafizik fikirleri yanında, pozitif ilimlerle ilgili de birçok fikirleri vardır. Bunlardan bazıları ise şunlardır: Müspet ilimlerin önemi, ay ve güneş tutulması, musiki ve astronomi ilişkisi, müziğin sağlıkla olan alâkası, astrolojiyi reddetmesi, hava ısısının ruh ve beden üzerindeki etkileri, rüzgâr çeşitlerinin insan bedeni ve karakteri üzerindeki etkileri, şehirlerin kuruluş biçimleri ve yapılarının insana etkileri, sağlığı koruma yolları, okuma ve araştırmaya teşvik, eski astronomi ile yeni astronomi arasındaki farklar ve bunların mukayeseleri, manevî ilimler ve bunların çeşitleri vb. gibi.

İbrahim Hakkı, problemlerinin çözümünde ve fikirlerinin oluşmasında akli ve rasyonelliği hep ön plânda tutmuş, pozitif ilimlerle dinî ilimleri uzlaştırmada akla ayrı bir önem ve ayrıcalık sağlamıştır. Bununla ilgili olarak da, "*Aklın kesinlikle bulunduğu şeyleri inkâr etmektense, dinî hükümleri uygun bir şekilde yorumlamak daha doğrudur.*"⁵⁴ "*Bir kimse ki, pozitif bilim bulgularını çürütmek için, din delillerini ileri sürerse, bu insan dine ihanet etmiş olur.*"⁵⁵ demektedir.

Böylece İbrahim Hakkı, dinî problemleri halletmenin yolunun Kur'ân ve Peygamber'den geçtiğini, pozitif ilimlerle ilgili hususların ise, ancak pozitif bilim metodlarıyla ve uzmanları vasıtasıyla çözümlenebileceğini, bunları birbirine karıştırmamak gerektiğini ve bunların birbirine zıt değil, birbirlerini tamamladıklarını belirtmektedir.

İbrahim Hakkı'nın tasavvuftaki meşrebinin ne olduğu hususunda ise farklı görüşler vardır. Onu, Nakşibendîliği övmesi nedeniyle Nakşî sayanlar olduğu gibi, Kâdirî olduğunu veya Kâdirîliğin Üveysiyye koluna bağlı olduğunu söyleyenler de vardır. Hatta onun Urfavî olduğunu savunanlar bile vardır. Ancak onun şeyhi olan Şeyh İsmail Fakîrullah'ın Kâdirî olması sebebiyle Kâdirî olması daha muhtemeldir.

İbrahim Hakkı ile ilgili çok daha farklı şeyler yazılıp söylenebilir; fakat ne söylense onu anlatmaya yetmez. Muhakkak ki hep eksik kalır. Onun için sözü burada, onun sözlerini bitirdiği deyişlerinden biriyle bitirelim:

Hakkın olacak işler,
Boştur kamu teşvişler,
Ol hikmetini işler,
Mevlâ görelim neyler,
Neyleirse güzel eyler.

⁵³ Erzurumlu İ. H., a.g.e., s. 3.

⁵⁴ Erzurumlu İ. H., a.g.e., s. 44.

⁵⁵ Erzurumlu İ. H., a.g.e., s. 45.

MA'RİFETNAMEYE GÖRE ERZURUMLU İBRAHİM HAKKININ
DÜŞÜNCE DÜNYASINDAN BAZI GÖRÜNÜMLER
SOME REFLECTIONS FROM THE INTELLECTUAL LIFE OF ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI ACCORDING TO HIS MARİFETNAME
Prof.Dr. Hüsameddin ERDEM

Erzurumlu İbrahim Hakki is a multi-directional thinker. He was interested in both positive and religious sciences. İbrahim Hakki, who had united all the sciences, had put "knowing the god" on the center of his thought system and at the same time he attempted to show this with trying and living.

The multi-directional scientist and thinker İbrahim Hakki is a mystic, sociologist, psychologist, anatomist, astronomer and a good moralist and educator. His masterpiece "Ma'rifetname" contains the essence of all his ideas. This book contains metaphysical, religious and at the same time positive sciences, too.

The philosophy of İbrahim Hakki is largely spiritual and mystical philosophy. In this philosophy, he had worked especially about heart and feelings and based them largely on the Quran. In his thought anatomy is the key of knowing the flesh and knowing the flesh is the key of knowing Allah. The main aim is to know and to love Allah.

In the thought of İbrahim Hakki, Allah created both of world and ahirat (the other world) for human being and created the human for knowing and worshipping to himself.

The other important subjects of İbrahim Hakki's thought world are; creation in general, creation of universe, spirit, relation between body and spirit, value of the human, the thought of morality etc. In his consideration, human is the most honourable and perfect being. Human is the aim of the creation of beings and at the same time human is essence of the universe. The real aim of creation of the universe is to be proof for Allah's existence and to supply thinking of the human about Allah's masterpiece and to open thinking way.

Keywords: İbrahim Hakki, Ma'rifetname

İbrahim حقی مفکر متعدد الجوانب. قد إهتمك في العلوم الدينية وايضاً في العلوم الوضعية. قد جمع إبراهيم حقی كل العلوم في نفسه وتمركز أفكاره.

كان إبراهيم حقی - المفكر والعالم متعدد المواهب - قد تميز في التصوف وعلم الاجتماع وعلم النفس وعلم التشريح وعلم الفلك وكان أيضاً عالماً قيماً في الأخ في معرفة اللهلاق ومؤدباً جيداً. إسم تأليفه الأولي الذي لَمَح فيه إلي كل أفكاره "معرفتنامه". قد تناولت في هذا الكتب العلوم الدينية المعنوية والعلوم المادية معاً.

إن فلسفة إبراهيم حقی فلسفة معنوية تصوفية إلى حد كبير. قد اعتمد في فلسفته علي القلوب والفؤاد وأسندهما إلى القرآن في الأكثر. بحسب رأيه علم التشريح مفتاح معرفة النفس ومعرفة النفس مفتاح معرفة الله والغاية الأصلية معرفة الله ومحبته.

ذكر إبراهيم حقی أن الله خلق الدنيا والآخرة للإنسان وخلق الإنسان ليعرفه وليتعبده.

إن المبادئ الأخرى التي إهتم بها إبراهيم حقی في فلسفته إهتماماً عظيماً هي: الخلق، وخلق العالم، والروح، والعلاقة بين الروح والبدن، وقيمة الإنسان، ومفهوم الأخلاق... إلى آخره. بحسب رأيه أن أشرف المخلوقات وأكملها الإنسان وأن الإنسان غرض لخلق المخلوقات وهو خلاصة الكون وجوهر كل شيء. والغرض الأصلي في خلق العالم أن يجعل الله العالم دليلاً لوجوده وأمر الله سبحانه الإنسان بأن يفكر في العالم أثره العظيم. وبذلك عندما أرى الله الإنسان أثره الحقيقي فتح